

רבי־גוניות דתית ותרבותית במערת אליהו הנביא

"...ביום חמישי הקדוש היא תלך לכנסיית מאדרה דה דאוש, שאריג תכריכים מקודש נמצא בה, והנזירות יפרשו אותו לעיניה לפני שיציגו אותו לעיני המאמינים, וייראו עליו בבירור סימני גופו של הצלוב, ואלה התכריכים המקודשים האמיתיים והיחידים הקיימים בנצרות, גבירותי ורבותי, כשם שכל שאר התכריכים המקודשים אמיתיים ויחידים..."

[ד'וזה סאראמאגו, דברי ימי מנזר]

הר הכרמל עשיר במאות מערות שרבות מהן נקשרו בדמויות נביאים, מאמינים, קדושים או אירועים היסטוריים ומסורות. בין הדמויות בולטים הנביאים אליהו ואלישע. בגין חייו בכרמל, מלחמתו בנביאי הבעל ומנוסתו מפני אחאב; ואלישע, בגין מסורת קבורתו בכרמל. רוב המערות האלו נמצאות בראש הכרמל (סטלה מאריס), וחלקן במקומות נוספים בהר כנחל שיח. מבנהו הייחודי והדרמטי של ראש הכרמל המתנשא מעל הים, תרם לשיוך רבות מהמסורות האלו למערות שבמקום, כשם שהוסיף לקדושת ההר עוד בתקופות קדומות יותר ויצר מקום פולחן פגני.

מסורות שהתפתחו במהלך ההיסטוריה הן הסיבות לכך שמערות שונות נקשרות לאותה דמות או לאותו אירוע באופן "אמיתי" ו"יחיד". נרטיבים דתיים ליוו את האדם מאז ומעולם ומשיכו ללוות אותו לעד. אלו אינם תלויים בדת, במקום או בזמן, והם חזקים מכל טיעון רציונלי, מכל מחקר היסטורי ומכל מחקר ארכיאולוגי שיכול לשלול או לאשש אותם. מאמר זה אינו מתיימר לזהות במדויק את המערות המשויכות לאליהו או לאלישע, או לתקף את האירוע העומד בבסיס קדושת כל אחת מהן. תשובה מדעית לסוגיה זו לעולם לא נקבל, וכפי שנרמז לעיל, אף אין זה רלוונטי לאיש הדבק באמונתו.

הר הכרמל משמר בזיכרונו אלפי שנות היסטוריה שבהן התחלפו שליטיו, יושביו ואמונותיהם הדתיות. רבות מההתפוכות הפוליטיות בהן לוו בקרבות עקובים מדם או ברודנות כלפי מיעוט נרדף. אך באופן מפתיע, רבות יותר השנים שבהן למדו והקפידו תושבי המקום על קבלת האחר תוך מתן כבוד לו, לדתו ולפולחנו. מאמר זה מבקש להאיר נקודה זו שמתעמעמת לעתים, ולרכך מעט את החשיבות הבלתי מתפשרת שזוכים לה נרטיבים רבים על חשבון ערכים של כבוד הדדי וקיום בשלום. המאמר מתבסס על עדויות של טיילים ועולים לרגל שביקרו במקום מן המאה ה־17 ועד המאה ה־19, כמקור היסטורי המלמד על ייחודה של מערת אליהו הנביא הנמצאת במדרונו הצפוני של ההר, כדוגמה לקיום רבי־דת ורבי־תרבותי.

מסדר הכרמליתים התהווה בתחילת המאה ה־13 במערות נחל שיח. הנזירים גורשו מהכרמל בשנת 1291 לאחר נפילת ממלכת הצלבנים. המסורת הנוצרית מספרת על טבח שביצעו המוסלמים בנזירים טרם גירושם מההר, ומכאן כינויו של הנחל 'עמק הקדושים'. בשנת 1631 נשלח לארץ האב פרוספר ראש מנזר הכרמליתים בחלב, סוריה, כדי לטפל בשיבת הכרמליתים לכרמל. הוא קיבל היתר מהאמיר טורבאי, שליט ההר באותה העת, להתבסס בראש ההר ובמערת אליהו, והפך אותה למקום פולחן נוצרי. בשנת 1635 הוא

המקורות המובאים במאמר זה
תורגמו לעברית על ידי המחבר.

גורש מהמקום על ידי המוסלמים. עקב קשיים פוליטיים בבניית מנזר בראש ההר, הוא הקים בשנת 1636 את המנזר הקרוי על שמו, מנזר פרוספר, בתוך מערה במעלה מדרון ההר, מעל מערת אליהו. שובם של הכרמליתים לכרמל היה ציון דרך, הן בהיותו גורם משמעותי שנוסף למשוואת יחסי הדתות והן בהיותו גורם מעודד לעלייה לרגל למנזרם, למקומות הקדושים שבהר ולמערת אליהו הנביא בפרט.

בין הצליינים שביקרו בהר סמוך להגעתו של פרוספר היה סוריוס ברנרדינוס (Bernardinus), שביקר במקום במהלך חג הפסחא בשנת 1646. את רשמיו מהביקור פרסם בספר 'הנסיעה לירושלים' (Den God Tvrughtighen Pelgrim ofte Ierusalemse Reyse), משנת 1665. ברנרדינוס מספר על פגישותיו עם אב המנזר, פרוספר, ועל סיוריו באזור. ספרו הוא מקור מידע מרתק על המקום, על יושביו ועל האמונות שרווחו בנוגע להר ולקדושתו. תיאורו את מערת אליהו מלמד על היותה מקום פולחן רב־דתי שבו שרר כבוד הדדי:

"מעל הכניסה העיקרית יש קשת [...] יש מזבח יפה בצד המזרחי והמקום אכן ראוי לשמש כמקום תפילה לאלוהים. גם המזרים התורכים רוחשים לו כבוד [...]. יש לה רחבה גדולה בחזיתה, רוחבה כחמישים צעדים והיא מוגנת על ידי ארבעה עצי תאנה גדולים. בכניסה למערה יש שש מדרגות אבן ורוחבה שלושה-עשר צעדים גדולים, אין במקום שום קישוט אחר [...]. המערה נשמרת על ידי שני דרווישים ומבקרים בה לא רק נוצרים כי אם גם יהודים, תורכים, מורים, ערבים וגם אנשים אדוקים בני עמים אחרים. השומרים מוודאים שאיש לא ייכנס ברגליים יחפות. זו המערה שחי בה הנביא הקדוש אליהו במשך שנים רבות ולימד רבים את קדושת האלוהים ואת קדושת העם."

עולה לרגל נוסף שביקר בהר בשנים אלו היה ז'אן דובדן (Doubdan), איש דת מקתדרלת סן דני בצרפת שביקר בארץ בשנת 1652. תיאור מערת אליהו להלן נלקח מתוך ספרו 'מסע אל ארץ הקודש' (Le Voyage de la Terre Sainte) שהופיע בשנת 1657. הוא מלמד על פתיחת המערה והפולחן לכלל הדתות:

"אחרי שנחנו מעט, האח אלי ירד איתנו דרך אותו שביל שעלינו בו, למעון נידח ששייך לנזיר סנטון. הוא יפה וגדול ובנוי בסלע בגודל של שמונה-עשר עד עשרים צעדים לאורך, עשרה עד שנים-עשר לרוחב וחמישה-עשר רגל בגובה והאור שם מגיע רק מהדלת. בסוף המערה בצדה המזרחי מונח שטיח ועוד אביזרים שסנטון לובש כשהוא יוצא לטיפוס ברגל עם (מטיילים) נוספים שהוא מדריך. ליד מערה זו נמצאת מערה יותר קטנה שאין בה כמעט אור חוץ מהמנורה הקטנה הנמצאת על חלון קטן ליד הדלת וגם בה יש שטיח כמו במערה האחרת. לשתי המערות האלה מגיעים גם נוצרים, תורכים, ערבים ויהודים שבאים לבקר בתקופות מסוימות בשנה בגלל המסורת על הנביא אליהו שחי בהן כשהיה באזור. הוא השתמש במערה הגדולה כדי לרכז וללמד את תלמידיו הנקראים ילדי הנביאים, ובמערה הקטנה כדי להתבודד ולהתפלל. לאחר מכן עבר למערה נוספת שרואים על צלע ההר [...]. על הדלת של המערה תלויות שאריות של בגדים שהמזרים תולים שם כשהם חוזרים ממשע, מעין ברכת תודה לנביא בכדי להראות לו עד כמה הם שמחים לחזור. המקום נעים מאוד, יש שם הרבה עצי תאנה, תפוזים, רימונים ועוד, שמספקים גם צל ואוויר נעים. כל הצליינים שבאים לבקר את המקום משלמים שני מידיינים (Maidins) לסנטון המאפשר למי שרוצים לבקר, לבוא מתי שננוח להם, לראות (את המקום) ולהתפלל."

מנזר פרוספר שימש את הכרמליתים עד שנת 1761. בשנה זו הרס דאהר אל-עמר את חיפה העתיקה, והמנזר נשדד ונהרס. בסוף המאה ה־18 החלו הכרמליתים בבניית מנזרם בפסגת ההר. המנזר תוכנן על ידי הנזיר הארכיטקט ג'יאמבטיסטה די סנט אלסיו שנשלח לארץ בשנת 1765. אבן הפינה הונחה בשנת 1767 והבניין הושלם ב־1795. האירועים הפוליטיים לא פסחו על ההר ועל יושביו – בשנת 1799 שימש המנזר כבית חולים לחייליו

של נפוליאון ולאחר נסיגתו, הוא נהרס על ידי החיילים התורכים. את שרידיו פוצץ עבדאללה פאשה בשנת 1821 כתגובה למרד היוונים בשלטון העות'מאני. המנזר העומד בראש ההר כיום הוקם על הריסות קודמו על ידי האח ז'אן בפטיסט קאסיני. אבן היסוד הונחה ביוני 1827 וחונכתו נערכה בשנת 1836. מנזר זה שימש גם כבית אכסניה לעולי רגל. כתיבתם של עולי הרגל בתקופה זו משקפים פתיחות ייחודית, דתית ותרבותית, שחוו גם הם בעת ביקורם במערת אליהו.

המערה הידועה כ"בית הספר של הנביאים", הארי פן (Harry Fenn)

מתוך: Wilson, Colonel (Editor) *Picturesque Palestine Sinai and Egypt*, D. Appellon and Company [אוסף המחבר] N.Y., 1883

על חשיבות המקום בתקופה זו גם ליהודים ולמוסלמים אנו למדים מספר הצליינות של יוסף אנטון מסמר (Messmer), 'ארץ הקודש והמקומות הקדושים' (Das Heilige Land und die Heiligen Staetten) משנת 1860:

"למרגלות ההר נמצאת מערה המכונה 'בית הספר של אליהו', היא נערצת הן על ידי היהודים והן על ידי המוחמדינים. כתובות יווניות רבות חקוקות על גבי קירותיה, כפי הנראה עדות לצליינים נוצרים מן המאות הקודמות."

הספר 'פלשתינה הצוירת' (Picturesque Palestine) נחשב לגדול אלבומי הציורים של ארץ-ישראל במאה ה-19 ויצא לאור בשנת 1883. את הפרק על חיפה והכרמל כתבה מרי אליזה רוג'רס (Rogers), שחיה בחיפה בשנים 1855-1859 עת שימש אחיה, אדוארד תומס, כסגן קונסול אנגליה בעיר. היא הייתה בקיאה בנופי המקום, באנשיו ובמנהגיו ואף שלטה היטב בשפה הערבית. כך מספרת רוג'רס על מערת אליהו:

"בשנת 1291 כשהצלבנים איבדו סופית את אחיזתם בפלשתינה, המנזר שלהם [שניצב באותו מקום שבו ניצב המנזר כיום] הותקף ונבזז ורבים מיושביו נרצחו. המקום ננטש ונותר בהריסותיו תקופה ארוכה. המערה הידועה בשם 'בית הספר של הנביאים' לרגלי הר הכרמל, נרכשה לאחר זמן רב ואוכלסה על ידי קבוצה קטנה של הכרמליתים. קפלה קטנה נבנתה בקרבת מקום על ידי האח פרוספר אך בשנת 1635 נטבחו הנזירים על ידי המוחמדינים שהשתלטו על המקום ומחזיקים בו מאז. הם מתייחסים למקום כבוד ומוודאים כי המנורות ידלקו תמיד לכבודו של אליהו. מספר רב של עולי רגל מדתות שונות מבקרים במקום בכל שנה."

מערת בית הספר של הנביאים, ו"ה בארטלט (W.H Bartlett)

מתוך: Came John, ESQ., *Syria, The Holy Land, Asia Minor & c. illustrated*, Fisher, Son, & Co., London, Paris, 1838 [אוסף המחבר]

ג'והן קארן (Carne) סייר בארץ בשנת 1821, ומביא תיאור של מערת אליהו בספרו 'איורים מסוריה, ארץ הקודש ואסיה הקטנה' (Syria, the Holy Land, Asia Minor & c. Illustrated, משנת 1850):

"בגב ההר, פונה לים, נמצאת מערה גדולה הזוכה לכבוד רב הן מצד האנשים והן (מצד) הנזירים. היא נמצאת מעל לחצי הדרך במורד ההר ושביל שנכבש בין הסלעים מוביל אליה [...]. המסורת, שכפי הנראה במקרה שלפנינו אכן נכונה, משייכת את קדושתה לעידנים קדומים שנים רבות אחורה. היא קרויה 'מדרש הנביאים' שכן לשם נמלט אליהו במנוסתו מאויביו שרדפוהו על מנת למצוא מחסה ובדידות [...]. המקום מבודד ועמוק, הטבע מסביב פראי, נטוש ולעיתים מדהים. מתחת נמצא הים. הכניסה מוסתרת בחלקה על ידי עץ תאנה וגפנים. פנים המערה גבוה וחצוב בפרופורציות נאות, ואורכו לפחות חמישים רגל. באחד הצדדים נמצאת גומחה שבה, מקובל להאמין, לימד הנביא את תלמידיו. זכרו מכובד הן על ידי הנוצרים והן על ידי התורכים. אלו באים בהמוניהם לבקר במערה דרך שער הכניסה המאסיבי, ונראה כי הם מתרשמים מהמראה שכן הם בולטים בהתנהגותם הרצינית."

בהמשך הקטע נמצאת עדות מרשימה לכבוד ההדדי ששרר בין בני הדתות השונות שהתקהלו שם, ופליאתו של הכותב מהמעמד מעידה על ייחודיותו גם בתקופתו הוא:

"האור נצנץ בקצה המרוחק מבעד לשער הסגור למחצה; המעמד של הדרווש המשגיח, של הנזירים הקתוליים ואורחיהם האירופאים, הערבים והארמנים הציוריים, יצר מחזה מוזר - כולם נאספו יחדיו בהדרת כבוד מקודשת לזכרו של אליהו."

הנביא אליהו היה אולי הנוקשה והקנאי מכל נביאי ישראל. הוא הוביל את מלחמת החורמה כנגד פולחן הבעל, מלחמת הדת הראשונה בהיסטוריה, שהסתיימה בשחיטת 450 נביאי הבעל על גדות הקישון, ובכך מיצב עצמו כנביא זעם בלתי מתפשר. מעניין שדווקא נביא חסר פשרות זה מתקשר עם מקום פולחן שבו ניכרה פתיחות דתית בתקופות קדומות, והתקיים בו פולחן תוך כבוד הדדי בין מאמיני הדתות השונות.

פלט בר סתו (pelet.barstav@gmail.com) הוא תושב חיפה, היסטוריון, אספן וחוקר מפות עתיקות של ארץ-ישראל והדפסים עתיקים של חיפה.

אבקש להודות למורתי, פרופ' איריס שגריר, על קריאתה את הנוסח הראשון של מאמר זה ועל הערותיה המועילות והמחכימות.

לעיון נוסף

יזבק, מ. (2009). חיפה העות'מנית: צמיחה דמוגרפית וריבוי עדתי. *אופקים בגיאוגרפיה*, 73, 58-76.
כהן, א. (1985). השלטון העות'מאני בארץ-ישראל - מחדש פניה של רצועת החוף. *קתדרה: לתולדות ארץ-ישראל ויישובה*, 34, 55-74.
כרמל, א. (1977). *תולדות חיפה בימי התורכים*. הוצאת יד יצחק בן-צבי.
שילר, א. (עורך). (1985). *חיפה ואתריה*. הוצאת אריאל.